

УДК 329.3:271/279

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.29>

ОСНОВИ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

Кобець Юлія,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0001-9492-6119

Міщук Андрій,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-4917-8980

Міщук Мар'яна,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-2589-6582

У статті аналізуються сутність поняття «християнська демократія», його змістова наповненість у ХХ ст., ключові етапи вироблення сучасної політичної доктрини християнства та головні засади. Методологією дослідження є сукупність принципів, підходів і методів. Застосовано загальнонауковий принцип історизму, хронологічний принцип, інституційний підхід до дослідження розвитку християнсько-демократичних організацій. Розглянуто основні ідейні передумови формування соціальної доктрини християнської церкви в державно-управлінському контексті. У контексті національної доктрини державотворення всебічно розкрито духовні підвалини християнської культури, обґрунтовано ціннісні пріоритети діалогу держави та Церкви, конструктивні взаємовідносини влади і релігійних організацій. Особливу увагу приділено християнсько-демократичним партіям країн Західної Європи, які є найбільш потужними у світі. Дається характеристика розвитку християнсько-демократичних партій в Україні, виявляються тенденції їх подальшого розвитку. Досліджено питання ідеологічної та соціальної вагомості християнської демократії у контексті формування західної політичної культури, значення політичної участі християнських партій у світі та Україні.

Окреслено головні принципи християнської демократії: солідаризм, субсидіарність, персоналізм, відповідальність, децентралізація, які заклали специфічне розуміння концепції «особа – суспільство – держава». Християнська демократія є однією з наймолодших політичних доктрин сучасності, це продукт ХХ ст. Але саме вона вплинула на становлення післявоєнного устрою Європи, світу, формування нових політичних партій та цілих партійних систем, політичної культури нового типу.

Розкрито актуальне для розбудови громадянського суспільства в Україні питання необхідності формування українського суспільства на ґрунті цінностей християнської демократії, соціальної субсидіарності та солідаризму. Проаналізовано причини втрати впливу партій християнсько-демократичного спрямування в Україні.

Ключові слова: християнська демократія, християнська політична доктрина, християнсько-демократичні партії, субсидіарність, соціальна доктрина Церкви.

Kobets Yuliia, Mishchuk Andrii, Mishchuk Mariana. Fundamentals of Christian Democracy: history, theory, practice

The aim of the article is to study the essence of the concept of «Christian democracy», its content in the 20th century, analyzing the key stages of development of modern political doctrine of Christianity and the main principles. The methodology of the research is a set of principles, approaches and methods. The general scientific principle of historicism, chronological principle and institutional approach is applied to research of development of the Christian-democratic organizations. The main ideological issues are considered for the formation of the social doctrine of the Christian church in the context of public administration. The spiritual foundations of Christian culture are comprehensively revealed in the context of the national doctrine of state formation, the value priorities of the dialogue between the state and the church, the constructive relationship between the government and religious organizations are substantiated. Particular attention is paid to the Christian Democratic parties of Western Europe, which are the most powerful in the world. Development of Christian-democratic parties in Ukraine is characterized, tendencies of their further development are revealed. Ideological and social significance of Christian democracy in the context of the formation of Western political culture, the importance of political participation of Christian parties in the world and in Ukraine is studied.

The main principles of Christian democracy are outlined: solidarity, subsidiarity, personalism, responsibility, decentralization, which laid a specific understanding of the concept of «person - society - state». Christian democracy is one of the youngest political doctrines of today, a product of the twentieth century. But it influenced the formation of the postwar system of Europe, world, the formation of new political parties as well as entire party systems, a new type of political culture.

The scientific novelty of research results is in author's interpretation of concept «Christian democracy»; the position about the negative factors of influence on the domestic socially philosophical sources of Christian democracy is substantiated in the article; the prognosis of development of Christian democracy in Ukraine on the nearest prospect is made. Conclusion. The democracy of theorists of Christian-political idea and democracy are known must find social explicaty, because of the special role of Christianity and democracy for a civilized manner spiritual and socio-political discourse of intellectual.

Key words: *Christian democracy, Christian political doctrine, Christian-democratic parties, subsidiarity, social doctrine of the church.*

Історично християнсько-демократичний рух виникає на основі християнської філософії. Його поява хронологічно пов'язана з війною за незалежність у Північній Америці та Великою французькою революцією. Реакцією християнства на прояви антиклерикалізму і соціалізму в ХІХ–ХХ ст. стала християнська демократія. Християнська демократія є досить широким поняттям. За своїм змістом воно включає у себе напрям суспільно-політичної думки, політичний рух, а також мережу громадських організацій та об'єднань. Якщо ж говорити про окремі складові частини даного поняття, то вони сягають ще стародавніх часів. Так, зокрема, демократія Стародавньої Греції пов'язана, насамперед, з ідеями Солона, Клісфена, Перікла (саме в його період демократія досягла свого розквіту, адже Афіньська держава керувалася народними зборами, які в правовому аспекті володіли всією повнотою верховної влади). Християнство (від імені Ісуса Христа) як дефініція виникло у східній провінції Римської імперії – Палестині. Унаслідок Пелопоннеської війни 431–404 рр. демократія в Афінах припинила своє існування, а в Стародавньому Римі демократичний елемент виродився внаслідок внутрішніх конфліктів. Відродження демократичних засад можемо спостерігати на основі функціонування ранньохристиянських общин, яке базувалося на «рівності у Христі», рівності перед Богом, справедливості та братерстві. На початкових етапах ці два поняття існували окремо: демократія розглядалася в контексті суспільно-політичного, а християнство – теологічного, релігійно-морального життя.

Сьогодні цей ідейно-інституційний напрям носить світовий характер і інспірований морально-етичними засадами християнства, включаючи католицьку суспільну науку, політичні засади протестантизму, а певною мірою і православ'я [1, с. 6–7].

В українській науці взаємини християнства та демократії в межах цивілізаційно-порівняльного підходу найбільш усебічно та ґрунтовно досліджувалися Р. Пасічним [3] та М. Черенковим [4]. Змістовне дослідження закономірностей розвитку громадянського суспільства, здійснене А. Карасем, дає змогу визначити і роль християнства у соціальному житті, участь церков у побудові громадянського суспільства [5]. Соціокультурним аспектам становлення християнсько-демократичного руху та його впливу на політичну та економічну сферу присвятила увагу Т. Купрій [6; 7]. З огляду на стан наукового розроблення проблематики, важливо розглянути сутність поняття «християнська демократія», його змістовну наповненість у ХХ ст., аналізуючи ключові етапи вироблення сучасної політичної доктрини християнства та головні засади.

Основи соціальної доктрини католицизму були закладені в тій системі взаємовідносин, моральних принципів і пріоритетів, на яких функціонували ранньохристиянські общини, а також на теоретико-ідеологічних засадах, розроблених монахом ордену домініканців Томою Аквінським. Аналізуючи вчення Аристотеля, теолог формулює ті ж принципи державної влади, віддаючи перевагу політичній монархії, у якій влада регламентується законом [8, с. 21]. Святий Тома Аквінський наголошує, що «людина має обов'язок послуху, наскільки цього вимагає справедливість». Отже, право на опір ґрунтується на природному праві.

Сучасна соціальна доктрина Церкви конкретизує критерії реалізації права на опір: «Збройний опір проти гноблення політичною владою обґрунтований лише тоді, коли існують одночасно такі умови: 1) у разі несумнівних, тяжких і тривалих порушень основних прав людини; 2) після вичерпання всіх інших засобів; 3) якщо він не спричинить більшого безладу; 4) якщо обґрунтована надія на успіх; 5) якщо раціонально неможливо передбачити кращі вирішення». Серйозна небезпека, яку породжує застосування насилля, вимагає віддавати перевагу пасивному опору, який «більше відповідає моральним принципам і має не менші шанси на успіх» [9, с. 6–7].

Появу християнсько-демократичного руху дослідники трактують по-різному: виступи «конституційних священиків» Ламурета, Грегуара; праці французького католицького священика Фелісите Робер

Ламенне (основоположник «християнського соціалізму») «Майбутнє», «Слова віруючого» та інших «ліберальних католиків» (вони намагалися не тільки поєднати ідеї революції з християнством, а й вивести їх із нього, розглядаючи свободу як найвищу соціальну цінність, як необхідна умова християнства) Ж. Лакордера, Ф. Жербе, Ш. Монталамбера, П. Геранже; погляди Ф. Шатобріана про надання християнству соціального значення та погляд на нього як на «ідею майбутнього», «ідею людської свободи»; ідеї А. де Токвіля (відділення релігії, моралі, порядку від демократичних ідей свободи і рівності суперечить їхній сутності); створення шкіл «соціальної реформи» (Ф. Ле Пле) і «соціальних наук» (А. де Турвіль, Е. Демолен) та виникнення «соціального католицизму» (Ф. Бусс, М. фон Кеттелер, К. фон Фогельзанг та ін.).

Традиційне трактування вчення Церкви, нова так звана соціальна доктрина, бере свій початок від енцикліки Папи Лева XIII *Regrum Novarum* («Нові речі» від 15 травня 1891 р.), яка мала на меті послабити вплив соціалістичної ідеології з її антихристиянським спрямуванням (особливо у питаннях націоналізації власності, спільного виховання дітей, обману стосовно звільнення пригноблених від праці і клопотів).

У ній Понтифік, порушуючи питання взаємовідносин робітників та роботодавців, потреби досягнення миру в суспільстві, зазначав, що саме віра Церкви може примирити багатих і бідних, та нагадував їм про взаємні обов'язки і справедливість. Таким чином, Лев XIII реагував на всі тогочасні суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми, які ліворадикальні сили намагалися використати на свою користь. В енцикліці наведено погляди Томи Аквінського стосовно природності та законності приватної власності, а також його твердження про необхідність розуміння свого добра як спільного блага, яким слід ділитися з усіма, хто його потребує.

Папа Лев XIII закликав «негайно прийти на допомогу людям із найбідніших верств, оскільки значна їх частина перебуває в умовах, недостойних людини... Ми говоримо про Державу – не як вона побудована чи як функціонує в тому чи іншому народі, але про Державу у її справжнім понятті, що досягається з принципів здорового розуму в досконалій гармонії з католицькими науками...» [10]. Із цією метою за безпосереднього сприяння католицької Церкви організовувалися християнські профспілкові об'єднання, спілки взаємодопомоги. Він убачав велику помилку у прагненні і бажанні, «щоб Держава своїм урядуванням проникала у дім сім'ї» за винятком надання допомоги тим сім'ям, що перебувають у злиденному стані та не здатні самотійно його подолати.

Лев XIII подає своє бачення сутності держави, яка, згідно з його поглядами, «є гармонійною єдністю, що охоплює однаково низькі і вищі класи», а «оскільки політична влада походить від Бога (Творця) і є немовби участю у Божій суверенності, ця влада має виконуватися на її прикладі, і вона з батьківською дбайливістю дбає не тільки про весь усесвіт, а й про поодинокі сотворіння» [11].

Для реалізації цієї соціальної доктрини було створено громадський рух, який залежно від ідеологічного спрямування тих осіб, що його трактували, отримав такі назви, як: «народний християнський рух», «християнський соціалізм», «соціальне християнство» та «християнська демократія». Саме християнська демократія стала офіційною назвою, що було відображено в іншій енцикліці Лева XIII – *Graves de Communi Re* (18 січня 1901 р.), яка стала своєрідною відповіддю на початок випуску в 1900 р. італійськими християнськими демократами власної загальнодержавної газети та ідеологічною основою для християнсько-демократичних партій. Папа відзначає: «Назву «християнська демократія» слід розуміти таким чином, що їй чужа всяка політична ідея і вона не означає нічого іншого, як тільки благодійну християнську діяльність для народу. Водночас християнська демократія не повинна давати привід для докору в тому, що вона нібито піклується виключно про благо нижчих класів і обходить вищі, які є не менш важливими для збереження держави» [12]. Лев XIII відзначає, що християнська демократія не відразу викликала довіру, особливо у консервативно налаштованих католиків, які ототожнювали її помилково із соціал-демократією або й узагалі вбачали у ній загрозу для духовної і світської влади. Папа відзначив неможливість узгодити християнство ні з соціалізмом (диктатура пролетаріату, несправедливий поділ продуктів праці, націоналізація власності), ні з лібералізмом (прагне до збільшення капіталу, а людська особистість опиняється поза увагою). Лев XIII указує також і на небезпеку, яку несе соціалістична пропаганда для суспільного спокою.

Понтифік аналізує детально відмінність християнської демократії від соціал-демократичного руху та чітко заперечує будь-яку спільність між ними, адже християнська демократія ґрунтується на принципах божественної віри, вдосконаленні душі, справедливості. Він указує на загрозу поширення соціалістичних ідей. Особлива увага в енцикліці приділяється аналізу умов успішного ведення суспільної роботи. Насамперед, вона має бути щира й ґрунтуватися на братерській любові, а також остерігатися небезпечних ідей та їхніх носіїв, не порушувати особистих прав, дбати про розвиток сім'ї, шанувати працю, привселюдно виявляти свою віру в Бога. Щодо церковного кліру, то Святійший Отець забороняє

йому занадто ангажуватися до цього руху. Попри те згодом Ватикан змушений був констатувати, що християнська демократія – політичний рух.

Протягом ХХ ст. ця доктрина пройшла важливу еволюцію, що відбилося в низці нових папських документів. У цьому контексті особливий інтерес представляє енцикліка «Мир на землі» (*Pacem in terris*, 1963 р.) Папи Івана ХХІІІ, де порушуються питання політичної спільноти («із того, що людина за своєю природою – істота суспільна, впливає право людей збиратися разом і створювати спільноти; надавати створеним спільнотам тієї форми, яку вони вважатимуть за доречнішу для досягнення мети; діяти у згаданих спільнотах з доброї волі й на власну відповідальність, доводячи їх до бажаного результату» [13]), політичної влади, політичного представництва, політичного режиму, мирного співіснування держав і взагалі проблем світу. В енцикліці *Mater et Magistra* (від 15 травня 1961 р.) Іван ХХІІІ аналізує проблему головного закону держави – Конституції, яка детально регламентує «спосіб призначення керівників держави; відносини, які мають пов'язувати їх між собою; повноваження кожного з них; нарешті, зобов'язання щодо способу та укладу їхніх дій» [14].

Поняття справедливості в суспільстві, а також право народів на виступ проти деспотичного режиму піднімалося й в енцикліці Папи Павла VI *Populorum progressio* («Про розвиток народів» від 26 березня 1967 р.). Папа наголошує, що розвиток суспільства не може обмежуватися лише економічним зростанням, а тому необхідною стає потреба так званого «інтегрального розвитку» кожної людини, зокрема і цілої політичної спільноти загалом. Він уважав, що лише міцні теологічні фундаменти зможуть забезпечити адекватний погляд на боротьбу з несправедливістю та за справжні людські цінності [15].

Глобальні соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми світу проаналізовано в енцикліці Івана Павла II *Sollicitudo rei socialis* (від 30 грудня 1987 р.), написаній із метою визначити соціальні завдання Церкви [16]. Така соціальна спрямованість науки Церкви значно вплинула на програми європейських політичних партій і, відповідно, на економічну політику урядів європейських католицьких держав.

Християнська доктрина соціальної справедливості конституювалася в кінці ХХ ст. як рух «християнської демократії». Християнська демократія віддає пріоритет ринковій економіці перед усіма іншими формами людського існування та господарювання за умови гуманізації процесу експлуатації людини людиною, пріоритету духовного над матеріальним, збереження оточуючого середовища над його визиском. Демократія та правова держава є основою процесу державотворення за умови розвитку християнської демократії в тій чи іншій країні. Така демократія впливає на моральні християнські цінності та чесноти як необхідні передумови свободи [17, с. 179].

Папа Іван Павло II в енцикліці *Centesimus annus* («Сотий рік») підкреслює, що «справжня демократія можлива тільки у правовій державі на основі істинної концепції особистості. Вона вимагає, щоб підтверджувалися умови для ... формування справжніх ідеалів... Демократія, яка не визнає цінностей, легко перетворюється на відкритий або прихований тоталітаризм, як це свідчить історія» [18].

Християнські виміри демократії у вигляді соціальної структури та соціальної дії завжди присутні в суспільному житті європейських країн, адже більшість населення залишається християнським і визначає політику відповідним чином [19]. Водночас на тлі демографічної кризи актуальними стають виміри ідейні, концептуальні, програмні – чи зможе християнство постхристиянської доби знов узяти на себе відповідальність за секуляризовану демократію й оновити її.

Християнська демократія покликана знайти певні компроміси між ринковою економічною ефективністю та соціальною справедливістю в межах правової держави. Найголовніший пріоритет для ідеологів християнської демократії – природні права особистості та принципи свободи, солідарності й спільного блага, які мають приводити у відповідність держава та її органи. Християнські демократи виступають за сильну державу проти політизації суспільного та приватного життя. Головну роль у християнській парадигмі відіграє принцип субсидіарності, запропонований свого часу католицьким соціальним ученням [20, с. 68]. Для християнських демократів на передній план висувуються перебудова системи територіальної організації влади на принципі субсидіарності та перенесення в державне управління принципів та вимог з одночасно низькою політизацією суспільного та приватного життя.

В Україні історія християнської демократії починається наприкінці ХІХ ст. Християнсько-суспільний рух – політичний рух, що ставить за програму своєї діяльності суспільно-господарські реформи в дусі християнської етики та папських соціальних енциклік репрезентується у галицькому політичному житті кінця ХІХ – початку ХХ ст. поміркованим крилом народовців, прихильників «Нової ери» під проводом О. Барвінського з газети «Руслан». Рух діяв спочатку під назвою Католицького русько-народного союзу, заснованого у 1896 р., що у 1911 р. змінив назву на Християнсько-суспільну партію. Ця організація була представлена в австрійському парламенті і галицькому сеймі, згодом продовжувала діяльність під польською окупацією. На початку 1930-х років частина діячів влилася до УНДО, інші

заснували Українську католицьку народну партію з газетою «Нова Зоря» у Львові; цю партію підтримував єпископ Г. Хомишин. У Львівській архієпархії засновано Український католицький союз, який не брав участі в партійно-політичному житті, а був лише суспільно-релігійним рухом. Політичні діячі Союзу підтримували УНДО [21, с. 151].

На думку авторів монографії «Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення», дослідження механізмів впливу християнства на розвиток демократичного врядування тісно пов'язане з дослідженням основ соціального вчення християнських церков [22, с. 87]. Можемо навести засадничі принципи київського християнства, що справили надзвичайно великий вплив на формування та розвиток української нації:

– християнський соціальний принцип, основоположною засадою якого є відповідальність особи та народів за дар людського життя як активне використання дарованого Богом милосердя для побудови справедливого людського суспільства;

– рівність усіх народів перед Богом та законом;

– дотримання в громадському та приватному житті суспільства євангельських правд милосердя та солідарності;

– активна діяльність у забезпеченні соціальної справедливості та прояві милосердя.

Суспільно-богословська спадщина першоєрарха Української греко-католицької церкви становить вагомий внесок у розроблення основоположних засад українського державотворення на принципах демократії та права і сьогодні може слугувати основою для формування суспільної позиції християнських церков.

Доречно зазначити, що УГКЦ в епоху митрополита А. Шептицького однозначно довела, що справжня демократія неможлива без вироблення концепції поваги до особистості людини. Щоб мати можливість користуватися благами демократії, люди через виховання мають бути готові до життя в умовах демократії. Дієвим механізмом такого приготування є формування людської особистості в християнському дусі.

Митрополит бачить Українську державу могутньою та такою, що забезпечує щастя всім своїм громадянам тільки тоді, коли вона «не буде лише цілістю, зложеною штучно з різних і різнорідних частин, а подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом» [23, с. 6]. Цим висновком митрополит засвідчив своє далекоглядне розуміння ролі демократії і духовних цінностей у становленні громадянського суспільства.

Від часу становлення незалежної України свідомі громадяни не тільки з ентузіазмом розпочали відновлення свого релігійного життя, конфесійної діяльності, а й виявили прагнення до імплементації християнських основ у політичну сферу. Унаслідок цього найбільш громадська активна частина нашого суспільства ініціювала створення партій християнського напрямку: Християнсько-демократичної партії України, а пізніше – Республіканської християнської партії і Християнсько-народного союзу. Проте й досі українська політична спільнота не зовсім розуміє глибини впливу християнства як політичної доктрини на людську цивілізацію.

У незалежній Україні християнський напрям чітко окреслився з моменту утворення перших політичних партій. Із числа проголошених в Україні партій цього напрямку реально функціонуючими на час виборів до парламенту 1998 р. можна вважати лише Християнсько-демократичну партію України, Республіканську християнську партію, Українську християнсько-демократичну партію та Християнсько-народний союз.

Історичні витоки християнської демократії в Україні не мають глибокого коріння, хоча традиційно народ України вважається переважно християнським. Незважаючи на те що українські християнські партії сформулювали політичні програми та статутні положення, брали участь у розробленні проекту Конституції України та власного варіанту Закону «Про вільність віросповідання», законів «Про вибори до національних зборів України», «Про політичні партії в Україні», провели чимало масових громадських акцій, налагоджували контакти з керівництвом конфесій, проводилися благодійні заходи, ні ХДПУ, ні РХП, ні ХДС, ні 30 партій виборчого списку, які послуговувалися релігійними ідеями і прагнули апелювати до цінностей християнства, у парламентських виборах 1994–2002 рр. як окремо, так і у блоках разом не набирали і 4% голосів виборців. Пояснення таке: соціально орієнтована ринкова економіка, солідаризм, плюралістична демократія, конфесійна незаангажованість, демократичний націоналізм, що і є головними тезами політичної програми ХДПУ як найбільш впливової на той час, не були підкріплені ґрунтовними теоретичними основами [24, с. 18].

За часи незалежної України християнські партії не знайшли свого місця на політичній мапі країни, особливого, неповторного політичного змісту, своєї ніші в політичному житті українського народу.

Асоціюючи себе з партіями центристського спрямування, до своїх лав вони залучали представників Партії зелених, УНА-УНСО та НРУ. Ці партії не спромоглися органічно поєднати християнські цінності з політикою і часом виконували функціональні обов'язки інших – релігійно-етичним виховання, що, як відомо, є основною метою Церкви. Найвпливовіші з українських політиків не вбачали, очевидно, у християнській демократії форму здійснення своїх політичних інтересів і не підтримали своїм авторитетом партії християнського спрямування. Партійні ідеологи не змогли для самих себе прояснити питання про електорат: усі християни, якась конфесія чи світські люди, що поважають християнство? У країнах західної демократії виборцем християнських демократів є, насамперед віруючий громадянин, незважаючи на конфесійність та політичну орієнтацію, консервативний традиціоналіст, який дотримується споконвічних цінностей (сім'я, родина, повага до старших, беззаперечне виконання своїх соціальних обов'язків) та надає перевагу духовному, а не матеріальному.

Отже, християнська демократія може стати потужним ідейним рухом, якщо запропонує нове наповнення, актуальну перспективу для демократичних або транзитних суспільств. Перспективи християнської демократії залежатимуть від перспектив демократичного християнства. Християнський вплив на демократичні процеси залежатиме від того, наскільки само християнство здатне бути демократичним, протистояти внутрішнім спокусам тоталітаризму та закритості, тенденціям стагнації.

Література:

1. Мозговий І.П. Християнська демократія у країнах світу (Азія, Африка, Австралія та Океанія): довідник. Ч. 1. Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. 140 с.
2. Черенков М. Християнські виміри демократії в історії західної цивілізації: історіософські роздуми релігієзнавця. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/36741/
3. Пасічний Р. Християнська демократія в Європі та Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 151–155.
4. Черенков М. Християнські виміри демократії в історії західної цивілізації: історіософські роздуми релігієзнавця. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/36741/
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 520 с.
6. Купрій Т. Принципи та цінності християнської демократії в соціокультурному просторі світу. *Вісник Чернівецького університету. Серія «Філософія»*. 2016. № 2.
7. Купрій Т.Г. Християнсько-демократичний союз: рання історія та формування політико-економічної системи Німеччини : монографія. Київ : НАККІМ, 2010. 128 с.
8. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / авт.-упоряд. В.П. Андрущєко та ін. Київ : Знання, 2002. 670 с.
9. Компедіум соціальної доктрини Церкви. Київ : КАЙРОС, 2008. 546 с.
10. *Rerum Novarum* «Нові речі». Енцикліка Папи Лева XIII. URL: http://dc.lviv.ua/nauka_cerkvy/dokumenty/2391-rerum-novarum-nov-rech-enciklka-papi-leva-h.html
11. *Rerum Novarum* «Нові речі». Енцикліка Папи Лева XIII. URL: http://dc.lviv.ua/nauka_cerkvy/dokumenty/2391-rerum-novarum-nov-rech-enciklka-papi-leva-h.html
12. *Graves de communi re*. Енцикліка Папи Лева XIII про християнську демократію. URL: http://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_18011901_graves-de-communi-re.html
13. *Pacem in terris* (Мир на землі). Енцикліка Папи Івана XXIII про встановлення миру між всіма народами в істині, справедливості, любові та свободі. Львів, 2008. 55 с.
14. *Mater et magistra*. Енцикліка Папи Іоанна XXIII про християнство та суспільний прогрес. URL: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater.html
15. *Populorum progressio*. Енцикліка Папи Павла VI про розвиток народів. URL: https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031967_populorum.html
16. *Sollicitudo rei socialis*. URL: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis.html
17. Савчук О. Вплив соціальної доктрини церкви на формування державної економічної політики. *Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія»*. 2014. Вип. 11(44). С. 168–179.
18. Іван Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* – «Сотий рік». *Соціальні документи Церкви: енцикліки, радіозвернення, апостольське послання (1891 – 2015)* / перекл. з лат., італ., англ. Львів : Свічадо, 2020. С. 351–407.
19. Черенков М. Християнські виміри демократії в історії західної цивілізації: історіософські роздуми релігієзнавця. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/36741/
20. Радченко О. Особливості інформаційно-комунікативної взаємодії держави та суспільства в сучасних моделях демократії. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011. № 3(7). С. 66–74.
21. Пасічний Р. Християнська демократія в Європі та Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 151–155.
22. Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення : монографія / В.М. Князєв та ін. ; за заг. ред. В.М. Князєва. Київ : НАДУ, 2010. 219 с.
23. Митрополит Андрей Шептицький. *Як будувати Рідну Хату...* / упоряд. Р. Тереховський, Р. Хрін, О. Гайова. Львів : Гердан, 2003. 47 с.
24. Рибачук М., Кирюшко М. Чи потрібні християнські партії християнській Україні? *Людина і світ*. 1998. № 7. С. 18–21.